

شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP)

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۲/۲۲

محمد عنادلیب *

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۲/۲۷

محمد سلیمانی **

چکیده

احتکار یک از معضلات اقتصادی است که زندگی اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. وجود نارسایی در تأمین کالاهای اساسی و اقلام مصرفی مورد نیاز مردم از سویی سبب افزایش قیمت‌ها شده و به نوبه خود موجبات تنگ‌شدن معیشت آنان را فراهم می‌آورد و از سویی هم امنیت روانی مردم جامعه را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. متأسفانه در طی سال‌های متمادی نوع برخورد با این پدیده، یک برخورد انفعالی و پسینی بوده است بدین‌گونه که برای شکسته شدن احتکار، فرد محکوم ملزم به عرضه کالای خود به بازار می‌شده است. اگر سیاست‌گذاران اجتماعی شناخت دقیقی از علل شکل‌گیری احتکار نداشته باشند امکان مبارزه همه‌جانبه با آن را نخواهند داشت. این مقاله در پاسخ به این نیاز، ضمن شناسایی عوامل گوناگون فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی، حقوقی و سیاسی مؤثر بر شکل‌گیری احتکار، با روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) به اولویت‌بندی و وزن‌دهی این عوامل می‌پردازد؛ نتایج مطالعه حاکی از آن است که «رواج فرهنگ بازار محور غربی»، «عدم مدیریت صحیح شوک‌های اقتصادی» و «ازبین رفتن قبح احتکار در جامعه» سه عامل اصلی اثرگذار بر شکل‌گیری احتکار هستند.

واژگان کلیدی

احتکار، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار، روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP)، فرهنگ

بازار محور

طبقه‌بندی: JEL :D31, D43, D42

مقدمه

یکی از اساسی‌ترین مشکلاتی که بشر از دیرباز با آن روبرو بوده است مسئله کمبود کالا در جامعه و گرانی ناشی از این کمبود بوده است. عوامل گوناگون طبیعی و غیرطبیعی از قبیل خشک‌سالی، سیل، آفات طبیعی، جنگ و... بر شکل‌گیری این کمبود اثر داشته‌اند. یکی از مهم‌ترین این عوامل که در جوامع مختلف سبب‌ساز پیشی گرفتن تقاضا بر عرضه شده است، احتکار می‌باشد.

احتکار از باب افتعال و از ریشه حکر به معنای جمع و امساک (گرد آوردن و نگه‌داشتن) می‌باشد (ابن اثیر، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۱۷). و یا به مفهوم گردآوری و انبار کردن مواد خوراکی به منظور گران شدن آن می‌باشد (جوهری، ۱۳۹۹هـ.ق، ج ۲، ص ۶۳۵؛ ابن منظور، ۱۴۰۵هـ.ق، ج ۴، ص ۲۰۸). با مراجعه به کلمات اهل لغت درمی‌یابیم که معنای احتکار به حسب ریشه و وضع اولیه عبارت است از در انحصار درآوردن و امساک کردن و مردم را از آن ممنوع نمودن است. در منابع سنتی فقهی نیز مفهوم احتکار چنین ذکر شده است:

شیخ مفید در «المقنعه» می‌فرماید: «حکره، همان حبس طعام‌هاست، هنگامی که اهل شهر به آن‌ها محتاج و در تنگنا واقع شده‌اند» (شیخ مفید، ۱۴۱۰هـ.ق، ص ۹۷). «محقق حلی نیز در «مختصر نافع» در شمار «معاملات مکروه» می‌فرماید: «احتکار حبس خوراکی‌هاست و گفته شده است که چنین عملی حرام است» (محقق حلی، ۱۴۰۷هـ.ق، ج ۲، ص ۱۵۴).

شهید اول در «الدروس الشریعه» در شمار اموری که نهی گردیده است می‌فرماید: «و از آن جمله احتکار است از حبس غلات چهارگانه - گندم، جو، خرما، کشمش و روغن، و علی‌الاقرب، روغن زیتون و نمک است. که به انتظار گرانی قیمت و در صورت حاجت مردم به این اشیا نگاه داشته شوند. اظهر، حرمت این عمل است» (شهید اول، ۱۲۶۹، ص ۱۳۲).

نظیر این تعبیرها در فرمایشات فقهای دیگر نیز دیده می‌شود. گویا آن بزرگواران به دنبال تعریف احتکار به حسب وضع و مفهوم حقیقی آن نبوده‌اند. بلکه در مقام تعریف و شناساندن آن اشیاء و خوراکی‌هایی بوده‌اند که حرمت یا کراهت احتکار آن‌ها را از

شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP) ۴۳

روایات وارده استنباط نموده‌اند. به نظر می‌رسد که فقها در کتب فقهی خود این قیود را در تعریف احتکار مدنظر قرار داده‌اند:

۱- گردآوری جنس به‌منظور بالا رفتن قیمت باشد.

۲- آن کالا مورد نیاز جامعه باشد.

۳- عرضه‌کننده دیگری که با عرضه او نیاز جامعه برطرف گردد وجود نداشته باشد

(موسوی الخمینی، ۱۳۳۵، ج ۱، ص ۵۳۱).

در این مقاله برای مشخص کردن اهمیت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار از فرآیند تحلیل سلسله‌مراتبی استفاده شد. فرآیند تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) روشی برای وزن‌دهی به عوامل تأثیرگذار بر یک متغیر و یا مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده یک مفهوم است. برای تحقق این هدف، ابتدا اهمیت و جایگاه مسئله احتکار را بررسی می‌نماییم و سپس به پیشینه موضوع می‌پردازیم، در بخش چهارم به بیان و توضیح روش پژوهش پرداخته‌ایم و در بخش پنجم ضمن معرفی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه آماری، تعاریف هر یک از موارد درج‌شده در ماتریس‌های زوجی ارائه‌شده است. در بخش ششم به تحلیل و بررسی داده‌ها پرداخته و در نهایت جمع‌بندی و پیشنهادهای عملی در این زمینه ارائه می‌شود.

۱. اهمیت موضوع

در اسلام قبح این پدیده و مبارزه با آن بسیار مورد توجه واقع شده است و در بیان پیامبر اکرم (ﷺ) فرد محترک به‌عنوان فردی خطاکار و مجرم یاد شده است. ایشان می‌فرمایند: «لا یحتکر إلاً خاطئ» جز خطاکار احتکار نمی‌کند (پاینده، ۱۳۲۴، ص ۶۸۰، ح ۲۵۲۴). و حضرت علی (علیه السلام) انجام این عمل را از خصلت‌های ابلهان می‌دانند و می‌فرمایند: «مِنْ طَبَائِعِ الْأَعْمَارِ إِتْعَابُ النَّفْسِ فِي الْإِحْتِكَارِ: به رنج افکندن خود برای احتکار از خصلت‌های ابلهان است» و در جایی دیگر آن را از جمله ردایل برشمرده‌اند: «الْإِثَارُ فَضِيلَةُ الْإِحْتِكَارِ رَذِيلَةُ: ایثار فضیلت است و احتکار رذیله است» (کمپانی، ۱۳۶۲، ص ۳۶۱، ح ۸۲۰۷). در برخی از احادیث نیز از احتکار به‌عنوان عامل محرومیت و ایجاد بحران یاد شده

است به عنوان مثال حضرت علی (علیه السلام) می فرماید: «الْإِحْتِكَارُ دَاعِيَةُ الْجُرْمَانِ، احتکار به حرمان و بی بهره ماندن (محتکر) انجامد» (کمپانی، ۱۳۶۲، ص ۳۶۱، ح ۸۲۰۱).

حضرت علی (علیه السلام) در قسمت دیگری از فرمایشات خود در فرمان زمامداری مصر به مالک اشتر می فرماید: «با این همه، بدان که بسیاری از آنان - تجار و صاحبان صنعت - در دادوستد بیش از اندازه سختگیرند و بخل ورزی ناپسندی دارند و به منظور سود بیشتر کالا را احتکار می کنند و به دلخواه نرخ گران می بندند و این کار برای توده مردم زیان بار و برای حکمرانان عیب و ننگ است. بنابراین، از احتکار جلوگیری کن؛ زیرا که رسول خدا (ﷺ) از آن منع فرموده است» (سید رضی، ۳۹۴ق، ص ۸۹۳، نامه ۵۳). لذا این مسئله از منظر دینی هم مورد توجه بسیار قرار گرفته است و علاوه بر تقبیح این عمل از سوی دین مبین اسلام، حکومت اسلامی از همان ابتدا به دنبال رفع این مشکل بوده است.

در مواجهه با یک مسئله، یکی از مهم ترین امور شناخت موضوع و شناسایی عواملی می باشد که موجب شکل گیری آن می گردند. در مورد پدیده ای مانند احتکار هم به عنوان یکی از مشکلات اجتماعی، شناخت احتکار و عوامل مؤثر در شکل گیری آن از مهم ترین عوامل در حل این معضل اجتماعی می باشد. سیاست گذار اجتماعی برای کاهش آثار منفی احتکار نیازمند شناخت احتکار و عوامل مؤثر بر آن و رتبه بندی آن ها می باشد تا بهتر بتواند به کنترل قیمت ها و ثبات و امنیت عرضه کالا در جامعه کمک کند. لذا در این مقاله در پی آنیم تا به وسیله شناسایی احتکار و عوامل شکل دهنده آن، به رتبه بندی و اولویت بندی این عوامل بپردازیم.

با بررسی دلایل و علل شکل گیری احتکار می توان در اقتصاد از سویی زمینه کاهش آسیب به نظام تولید داخلی و حمایت از تولیدکننده را فراهم نمود و از سویی دیگر به وسیله کنترل بهتر قیمت کالاهای اساسی، موجب بهبود رفاه آحاد مردم شد. این امر خود مقوم کارگزاران اقتصادی نظام اسلامی بوده و میزان اعتماد مردم را به حکومت افزایش می دهد و افزایش در اعتماد خود سرمایه اجتماعی را افزایش می دهد.

۲. پیشینه تحقیق

در بحث احتکار، دلایل شکل‌گیری آن و اثرات آن پژوهش‌هایی انجام گرفته است که در ادامه تعدادی از آنان را ذکر خواهیم کرد. فائزی در «تجارت و احتکار در بازار مسلمین»، ضمن بیان یک بحث اخلاقی پیرامون احتکار، فرمایشات پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) پیرامون بازار مسلمین و مسئله احتکار را بیان نموده است (فائزی، ۱۳۲۳، ص ۲۸). محقق داماد در کتاب «تحلیل و بررسی احتکار از نظرگاه فقه اسلام»، به بررسی اجمالی دیدگاه مکاتب فلسفی به انسان پرداخته و در ادامه با بیان رابطه اسلام و آزادی اقتصادی از دیدگاه آیات و روایات، نظر اسلام پیرامون آزادی اقتصادی را بیان کرده است. هم‌چنین وی با بررسی مفهوم احتکار از دیدگاه فقه امامیه، اقدامات موردنیاز برای پیشگیری و براندازی احتکار در جامعه را برشمرده است (محقق داماد، ۱۳۶۲، ص ۱۳).

صدر در کتاب «احتکار از دیدگاه فقه و اقتصاد» ضمن بیان مفهوم و مصادیق احتکار، به استخراج و بررسی احادیث موجود در این زمینه پرداخته و در نهایت نتایج به‌دست‌آمده و کارکرد آن‌ها را برای بازار مسلمین بیان نموده است (صدر، ۱۳۶۲، ص ۵) در پژوهش دیگری، اصغری در کتاب «بررسی حقوقی و فقهی دو مسئله رشوه و احتکار در پرتو دو مقوله حقوق و اخلاق، فرد و جامعه» به شرح زمینه‌های اصلی و ریشه‌ای احتکار پرداخته و پس از آن با بیان مطالعاتی تطبیقی در فقه و حقوق، اقدام به بیان پیوستگی و ارتباط زیاد بین استنتاجات اقتصادی و مفاهیم (فرد و جامعه) و (حقوق و اخلاق) نموده است (اصغری، ۱۳۷۷، ص ۱۹). شمس‌الدین در کتاب «احتکار در اسلام»، مسئله احتکار را از دیدگاه همه مذاهب اسلامی اعم از شیعه اثنی عشری، حنفی، حنبلی، مالکی، شافعی و زیدی بررسی نموده و با بیان موارد مختلف احتکار و احکام آن، به نحوه پیشگیری از احتکار در سطح دولت و شرکت‌های داخلی و خارجی پرداخته است (شمس‌الدین، ۱۳۷۸، ص ۲۵).

سبحانی نیز در مقاله «بررسی عناصری از مناهی اقتصادی در احکام اسلامی» تلاش نموده تا با استفاده از تئوری هزینه‌های معاملاتی، تفسیری اقتصادی از امهات اجرایی شدن چهار نهی عمده‌ی اسراف، ضرر و زیان، مکاسب محرمه و احتکار ارائه نماید (سبحانی، ۱۳۸۰، ص ۳).

محمودی گلپایگانی در مقاله‌ای تحت عنوان «احتکار و نرخ‌گذاری» احکام حقوقی احتکار و نرخ‌گذاری را مورد بررسی قرار داده و در ضمن آن به طرح آراء و نظرات فقها و مبانی نظرات آنان پرداخته است و به این نتیجه رسیده است که در هنگام تعارض حقوق مالک با حقوق جامعه، تقدم با حقوق جامعه است. همچنین در بحث نرخ‌گذاری، دلایل فقهی و اقتصادی عدم جواز نرخ‌گذاری برای فرد را بررسی کرده و صلاحیت نرخ‌گذاری را برای دولت معین نموده است (محمودی گلپایگانی، ۱۳۸۴، ص ۲۲۳).

عظیمی گرگانی در مقاله «بررسی تطبیقی روایات احتکار در مذاهب اسلامی»، تلاش نموده که روایات و احادیث نبوی و ائمه معصومین را بررسی نموده و دیدگاه فقهای اسلامی را مورد بحث و کنکاش قرار دهد (عظیمی گرگانی، ۱۳۸۶، ص ۱).

قلی پور نیز در مقاله «بررسی فقهی احتکار» به بررسی و نقد دیدگاه فقها و صاحب‌نظران اسلامی در مورد احتکار پرداخته است (قلی پور، ۱۳۸۶، ص ۵).

در زمینه مقالات نوشته‌شده در این موضوع به زبان لاتین نیز کارهای زیادی انجام شده است که در موضوعات مختلفی از قبیل احتکار کالاها، احتکار پول، احتکار نیروی کار و... می‌باشد؛ و البته تمرکز این مقاله صرفاً بر روی احتکار مواد غذایی و مواد ضروری می‌باشد. در ادامه برخی از مقالات مرتبط با موضوع این تحقیق را ارائه می‌نمایم.

با بررسی‌های انجام‌گرفته در این زمینه مشخص شد که در ادبیات لاتین در موضوع این پژوهش، مطالعات خاصی صورت نگرفته است و عمده مطالعات صورت گرفته یا به مباحث کلی می‌پردازند، مثل استیون^۱ (۲۰۱۶) و آیزنمن^۲، ایتو^۳ و بین وانگ^۴ (۲۰۱۵) یا به مباحث احتکار پول و احتکار نیروی کار می‌پردازد که خارج از موضوع این پژوهش است. لازم به ذکر است که بخش زیادی از مقالات مربوط به انگیزه‌های احتکار (از جمله فراست^۵ (۲۰۱۰)، هارتل^۶ و فراست^۷ (۱۹۹۶) و کربس^۸ (۱۹۷۸)) به یک بیماری روانی اشاره دارد که یک الگوی رفتاری است که در واقع کسب بیش از حد و ناتوانی یا عدم تمایل مشخص به دور انداختن مقدار زیادی از اشیاء موجود در خانه و یا سایر مکان‌ها می‌باشد.

همان‌طور که از بررسی پژوهش‌های صورت گرفته مستفاد می‌گردد، غالب پژوهش‌های انجام‌شده در داخل کشور که عمدتاً در قالب کتب به منصفه ظهور

رسیده‌اند؛ ناظر به بحث فقهی احتکار و احکام آن می‌باشند. در پژوهش‌های بین‌المللی هم بیشتر بر روی مواردی از قبیل احتکار پول و نیروی کار تمرکز دارند و علی‌رغم اهمیت بحث شناسایی عوامل شکل‌دهنده احتکار جهت کمک به سیاست‌گذاران، پژوهشی در موضوع عوامل شکل‌دهنده احتکار در هیچ‌یک از منابع داخلی و خارجی یافت نشد. لذا این پژوهش می‌تواند زمینه را برای اولویت‌بندی بهینه منابع از سوی سیاست‌گذار در جهت رفع این مشکل در جامعه فراهم آورد.

۳. روش تحقیق

فرآیند تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) یکی از معروف‌ترین فنون تصمیم‌گیری چندمنظوره^۹ است که اولین بار توسط توماس ال ساعتی^{۱۰} در دهه ۱۹۷۰ ابداع گردید. این روش در هنگامی که عمل تصمیم‌گیری با چند گزینه رقیب^{۱۱} و معیار تصمیم‌گیری^{۱۲} روبرو است می‌تواند استفاده گردد. معیارهای مطرح‌شده می‌توانند کمی یا کیفی باشند (Adel azar, 1995). روش AHP برای اتخاذ تصمیمات پیچیده‌ای که عناصر و فاکتورهای تصمیم‌گیری در آن کیفی بوده و به سختی می‌توان آن را به جنس کمی تبدیل نمود؛ مناسب است. هدف از فرآیند تحلیل سلسله‌مراتبی ایجاد یا تشکیل سلسله‌مراتب پیچیدگی یک مسئله طی مدارج طبقه‌بندی‌شده از بزرگ به کوچک یا از عمومی به مطالب خاص اقتصادی است تا اینکه بتوان به این ترتیب از موضوع به دقت بیشتری دست پیدا کرد. در به‌کارگیری روش AHP برای حل مسئله تصمیم‌گیری، چهار مرحله اساسی به شرح زیر وجود دارد (Moshiri, 2001):

۱. بنا کردن سلسله‌مراتب^{۱۳} و طبقه‌بندی مسئله موردنظر: به این ترتیب که در رأس سلسله‌مراتب، هدف کلی و کلان موضوع تصمیم‌گیری و در مراتب پایین‌تر، صفات و معیارهایی که به نحوی از انحاء در کیفیت هدف تأثیر دارند قرار گرفته (چنانچه لازم باشد معیارها را به زیرگروه‌های جزئی‌تر تقسیم کرد) و بالاخره در آخرین سطح، گزینه‌ها و انتخاب‌های تصمیم‌گیری قرار می‌گیرند.

۲. مقایسات زوجی^{۱۴}: شامل انجام مقایسات زوجی عوامل مندرج در هر سطح از سلسله‌مراتب در جوابگویی به تحقق هدف یا تأمین احتیاجات هدف یا عوامل سطح

بالتر می‌باشد. این مقایسات در ماتریسی به نام «ماتریس مقایسات زوجی»^{۱۵} درج می‌شود (Satty, 1994: 24). این ماتریس دو خاصیت عمده دارد: اول آنکه قطر این ماتریس عدد ۱ است و دوم آنکه ترجیح عوامل نسبت به یکدیگر خاصیت معکوس‌پذیری دارند. برای مثال، اگر نسبت ترجیح عامل A نسبت به B، ϵ است در آن صورت نسبت ترجیح عامل B نسبت به A برابر $1/\epsilon$ خواهد بود و بالعکس (Satty, 1980).

۳. محاسبه وزن نسبی عوامل: در مرحله سوم از فرآیند AHP، با استفاده از ماتریس مقایسات زوجی، وزن نسبی عوامل هر سطح محاسبه می‌شود.

$$A.W = n.W \quad (1)$$

که در رابطه بالا A ماتریس مقایسات زوجی نسبی و W بردار وزن‌های واقعی و n تعداد عوامل یا عناصر است.

۴. تعیین اهمیت نسبی عوامل: مرحله آخر فرآیند AHP شامل تعیین اهمیت نسبی هر کدام از گزینه‌های تصمیم‌گیری در رابطه با معیارها و هدف کلی مسئله موردنظر است. برای این منظور، وزن‌های نسبی عوامل در سطح Kام در رابطه با سطح اول (هدف کلی مسئله) از رابطه زیر محاسبه می‌گردد:

$$C(1, K) = \prod_i B_i \quad (2)$$

که در آن C(1,K) بردار ترکیبی وزن‌های نسبی عوامل در سطح Kام در رابطه با عوامل سطح اول، و B_i یک ماتریس $n_{i-1} \times n$ است که سطرهای آن تشکیل بردارهای \widehat{W} را می‌دهند. n_i بیانگر تعداد عوامل در سطح i بوده و در واقع همان وضعیت n در معادله (۱) را دارد و گذاشتن زیرنویس i فقط به منظور نشان دادن سطح i است.

معمولاً برای رتبه‌بندی نهایی معیارها از نرم‌افزار EC (Expert Choice) استفاده می‌شود. خاطرنشان می‌سازد که در اولویت‌بندی عناصر و فعالیت‌ها با توجه به معیارها، برای اطمینان از نتایج به دست آمده و تصدیق روند عملیات، بررسی سازگاری لازم است. در شیوه AHP، ناسازگاری کلی قضاوت‌ها به وسیله نرخ سازگاری^{۱۶} (CR) محاسبه می‌شود. نرخ سازگاری، میزان سازگاری مقایسات را مشخص می‌کند و این سازگاری نشان می‌دهد که تا چه اندازه می‌توان به اولویت‌بندی حاصله بر اساس

معیارهای تعریف‌شده و جداول ترکیبی اعتماد کرد. برای محاسبه نرخ سازگاری، تحقیقات متعددی صورت گرفته که بهترین روش آن استفاده از روش بردار ویژه است. بر اساس این روش نرخ سازگاری به صورت زیر اندازه‌گیری می‌شود ابتدا بردار مجموع وزن (W^{SV}) محاسبه می‌شود. برای محاسبه این بردار، مقادیر اصلی مقایسات گروهی در بردار اولویت کلی ضرب شده و مجموع هر سطر محاسبه می‌گردد (Ghodsipor, 2006).

با تقسیم هر یک از مؤلفه‌های فوق بر بردار اولویت معیارها، بردار سازگاری $C.V^{18}$ محاسبه می‌شود. سپس شاخص سازگاری CI^{19} ، با توجه به معادله (۳) محاسبه می‌شود:

$$CI = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1} \quad (3)$$

که در رابطه فوق n تعداد گزینه‌ها و λ_{max} عبارت است از میانگین بردار سازگاری. رابطه نرخ سازگاری CR به صورت معادله (۴) است:

$$CR = \frac{CI}{RI} \quad (4)$$

RI ، نشان‌دهنده مقدار شاخص تصادفی است. این شاخص با توجه به تعداد گزینه‌ها به دست می‌آید.

۴. طراحی سلسله‌مراتب و ماتریس‌های مقایسه زوجی

برای بنا کردن سلسله‌مراتب و طبقه‌بندی عوامل مؤثر بر کنترل احتکار، ضمن انجام پژوهش اسنادی، تعدادی از کتاب‌ها و مقالات منتشره در این زمینه بررسی گردیده و در ادامه موارد استخراج شده، جهت اظهار نظر، در اختیار گروهی از اساتید و صاحب‌نظران دانشگاهی و برخی افراد شاغل در سازمان‌های دولتی و مشاغل خصوصی بازرگانی قرار گرفت و برخی از عوامل بنا به نظر صاحب‌نظران حذف و یا ادغام شد و برخی از عوامل دیگر اضافه گردید. در نهایت، عوامل مؤثر در شکل‌گیری احتکار در ۴ دسته کلی تحت عناوین (۱) فرهنگی اجتماعی، (۲) مدیریت اقتصادی، (۳) سیاسی و (۴) حقوقی - قضایی قرار گرفت. سپس ذیل هر یک از این دسته‌ها، عوامل مختلف احصا گردید که مجموع آن‌ها بالغ بر ۲۶ عامل بود بعد از تجمیع عوامل، از آنجایی که برخی از عوامل با یکدیگر دارای همپوشانی بوده و یا بسیار کلی، جزئی و یا نامنسجم با طبقه‌بندی ارائه شده بودند، با نظر اساتید برخی از آن‌ها حذف و برخی هم تجمیع

شدند و در مجموع ۱۷ عامل (۵ عامل فرهنگی - اجتماعی، ۴ عامل مدیریتی اقتصادی، ۳ عامل سیاسی و ۵ عامل حقوقی - قضایی) شناسایی گردید. برای جلوگیری از سو برداشت برای هر یک این عوامل، تعاریف و یا توضیحاتی به شرح جدول زیر ارائه شد: جدول شماره ۱. تعریف عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار

عامل	تعریف یا تبیین
فرهنگی - اجتماعی	
روح فرهنگ بازار محور غربی	فرهنگ بازار محور، فرهنگی است که حجم عمده‌ای از امور و فعالیت‌ها و تصمیمات در آن بر مبنای سود و منفعت شخصی در اقتصاد و سایر شئون انسانی می‌باشد.
از بین رفتن قبح احتکار در جامعه	کم‌رنگ شدن قبح و زشتی احتکار در سیستم ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی بخش بزرگی از افراد جامعه
عدم آگاهی از مفهوم و احکام احتکار	نبود تبیینی جامع و رایج در جامعه نسبت به مفهوم احتکار و تمییز آن از موارد مشابه مانند انبساط‌داری و ... و آگاه نبودن بخش زیادی از تولیدکنندگان، توزیع‌کنندگان و مصرف‌کنندگان از احکام مربوط به کالای احتکار شده، فرد محترک و سایر جوانب آن.
عدم توجه به اثرات تصمیمات فردی بر سطح کلان و اجتماعی	در نظر نگرفتن و یا غفلت از آثار مثبت یا منفی تصمیمات فردی که بعضاً موجب وارد آمدن زیان‌های اجتماعی و عدم دست‌یابی به حداکثر رفاه اجتماعی می‌شود.
عدم حساسیت به افزایش قیمت‌ها	به وجود آمدن شرایطی در جامعه که به دلیل وجود داشتن تورم دائمی و مستمر در اقتصاد افراد نسبت به افزایش قیمت‌ها بی‌تفاوت و یا کم‌تفاوت شده و از بی‌جویی علت آن غفلت می‌نمایند.
مدیریت اقتصادی	
عدم مدیریت صحیح شوک‌های اقتصادی	نبود ساختار مناسب و کارا در نظام اقتصادی و عدم اتخاذ سیاست‌ها و تدابیر مناسب در جهت مقابله با شوک‌های گوناگون در طرف عرضه و تقاضای اقتصادی که موجب به هم خوردن تعادل در سطح قیمت‌ها و میزان کالای موجود در جامعه می‌گردد.
نبود برنامه‌ریزی برای مدیریت عرضه	فقدان برنامه مناسب از سوی سازمان‌های ذی‌ربط جهت برنامه‌ریزی مدیریت عرضه کالاها در شرایط عادی و بحرانی برای جلوگیری از ایجاد خلل و نارسایی در میزان کالای موجود در جامعه.
ضعف‌های موجود در نظام توزیع	وجود داشتن ضعف‌هایی از قبیل شبکه دلالی قدرتمند و بازار سیاه برای فروش کالاها، کوچک بودن واحدهای عمده‌فروشی و ... که نظام توزیع عادلانه و کارای کالاها را تحت تأثیر قرار داده و موجب تغییر قیمت‌ها می‌شود.
وجود انحصار در تولید و واردات	محدود بودن تولید و واردات برخی از کالاها در دست فرد و یا گروه خاصی از افراد که سبب ایجاد قدرت در قیمت‌گذاری و بالا بردن آن و کنترل بازار به نفع آنان می‌گردد.
حقوقی - قضایی	
عدم موضوع‌شناسی دقیق	عدم وجود تعریفی جامع از احتکار با ذکر مصادیق و حالات گوناگون ممکن امروزی آن

شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP) ۵۱

عامل	تعریف یا تبیین
احتکار در حقوق	در متون مصوب قانونی که یکی از آثار آن عدم توجه کافی به موضوع احتکار می‌باشد.
طولانی بودن مراحل رسیدگی قضایی	وجود بروکراسی بالا و به طول انجامیدن رسیدگی در پرونده‌های قضایی که سبب جرئت یافتن افراد در انجام احتکار می‌گردد.
اعمال رفتار مصلحت‌محور در دستگاه قضایی	برخوردهای چندگانه با افراد مختلف در مصادیق مشابه و تفسیر مصلحت‌محورانه از حکم صادره که سبب ترغیب گروهی به استفاده از این فضا می‌گردد.
قابلیت تفسیر قوانین	دوپهلوی بودن برخی از قوانین و تفسیرپذیری بودن آن به شیوه‌های گوناگون که عرصه را برای بروز مفاسد هموار می‌کند و افراد را به انجام این عمل ترغیب می‌کند.
بازدارنده نبودن مجازات محکومین	وجود مجازات نسبتاً جزئی که سبب افزایش ریسک‌پذیری افراد در اقدام به این نوع جرم می‌گردد و عملاً افراد را از انجام این کار باز نمی‌دارد.
سیاسی	
رفتار قبیله‌ای در حوزه توزیع و اعمال قدرت در سیاست	مجموعه رفتارهایی که گروه‌ها و احزاب سیاسی در حوزه توزیع قدرت دارند که علاوه بر قبضه قدرت، آنان را از رسیدگی به مفاسد بازمی‌دارد و افراد ناشایسته را در بخشی از جامعه به مسئولیت می‌رساند. از مصادیق این بخش می‌توان به ارائه رانت‌ها و اطلاعات گوناگون نامتقارن در اختیار افراد احزاب نیز اشاره نمود.
نفوذ تجار و اصناف در فضای سیاسی	وجود تجار و اصناف اقتصادی در فضای سیاسی که موجب ایجاد پیوند بین قدرت و ثروت گشته و به فضای لازم جهت شکل‌گیری احتکار دامن می‌زند.
نفوذ عوامل سیاسی در حوزه نظارتی	نفوذ و حضور عوامل سیاسی در حوزه‌ی نظارتی سبب ضعف و ناکارآمدی حوزه نظارتی گشته و انگیزه افراد و گروه‌ها را در انجام احتکار تقویت می‌کند.

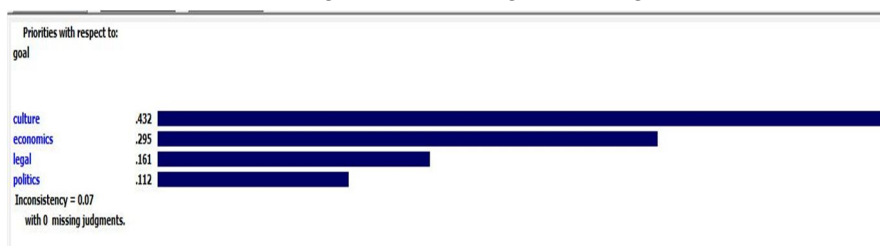
پس از طراحی ماتریس‌های زوجی (۵ ماتریس) ماتریس‌ها در میان صاحب‌نظران (اساتید دانشگاه، متخصصین سازمان‌های دولتی و فعالان در عرصه بازرگانی) توزیع شد. لازم به ذکر است که از ۳۴ پرسشنامه توزیع‌شده تعداد ۲۵ عدد به صورت کامل پر گردید (۱۴ نفر از اساتید دانشگاهی، ۶ نفر از متخصصین سازمان‌های دولتی و ۴ نفر از متخصصین بازرگانی). هر یک از پرسش‌نامه‌های تکمیل‌شده در سطح بالای ۹۰ درصد سازگار بودند.

۵. تجزیه و تحلیل

با تحلیل ماتریس‌های مقایسه زوجی با استفاده از نرم‌افزار Expert choice درمی‌یابیم که در میان عوامل اثرگذار بر شکل‌گیری احتکار، عوامل فرهنگی بیشترین وزن و اهمیت را دارند (جدول ۲) عامل فرهنگی که رتبه اول اهمیت را کسب کرده است

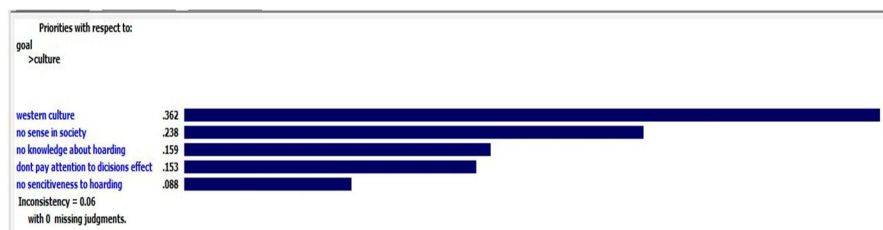
به تنهایی بیش از ۴۳ درصد از وزن اولویت‌بندی را به خود اختصاص داده است. رتبه‌های بعدی به ترتیب به عوامل مدیریتی - اقتصادی (۲۹ درصد) و در درجات بعد حقوقی - قضایی (۱۶ درصد) و سیاسی (۱۱ درصد) اختصاص دارد.

شکل ۱: وزن عوامل کلی اثرگذار بر شکل‌گیری احتکار

در ذیل عوامل فرهنگی، فرهنگ بازار محور غربی با وزن ۳۶ درصد در جایگاه اول قرار گرفته است و بعد از آن به ترتیب عدم حساسیت به افزایش قیمت‌ها (۲۴ درصد)، عدم آگاهی نسبت به مفهوم احتکار (۱۶ درصد)، عدم توجه به اثرات تصمیمات فردی بر سطح کلان و اجتماعی (۱۵ درصد) و از بین رفتن قبح احتکار در جامعه (۰.۸ درصد) قرار دارند.

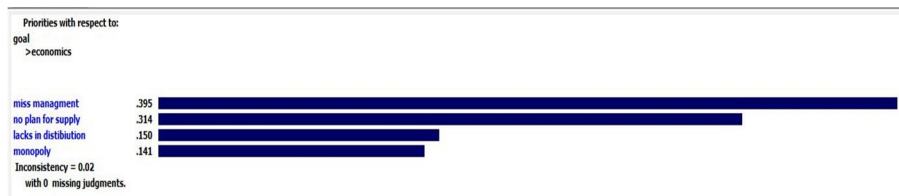
شکل ۲: وزن هر یک از مؤلفه‌های فرهنگی اثرگذار در شکل‌گیری احتکار

در مورد عوامل اقتصادی هم به‌عنوان دومین عامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار، عدم مدیریت صحیح شوک‌های اقتصادی با بیش ۳۹ درصد در صدر عوامل اقتصادی مؤثر بر احتکار قرار دارد. در رده‌های بعدی هم به ترتیب نبود برنامه‌ریزی برای مدیریت عرضه (۳۱ درصد)، ضعف‌های موجود در نظام توزیع (۱۵ درصد)، وجود انحصار در تولید و واردات (۱۴ درصد) قرار دارند.

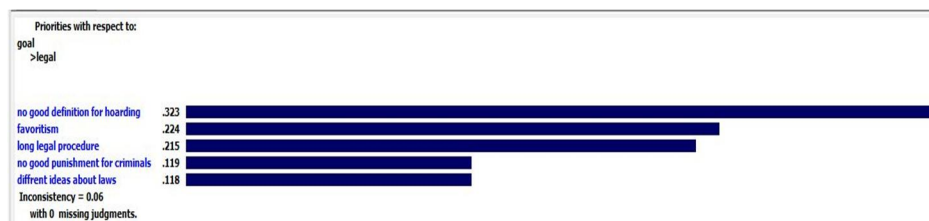
شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP) ۵۳

شکل ۳: وزن هر یک از مؤلفه‌های مدیریتی - اقتصادی اثرگذار در شکل‌گیری احتکار

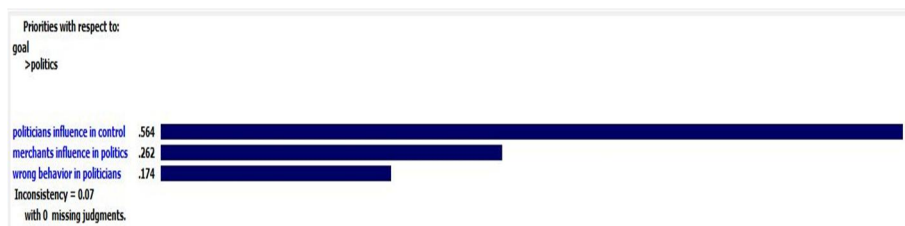
در ذیل عوامل حقوقی، عدم موضوع‌شناسی دقیق احتکار در حقوق با وزن بیش از ۳۲ درصد از نظر متخصصان و صاحب‌نظران در میان عوامل حقوقی - قضایی بیشترین اهمیت را در شکل‌گیری احتکار داشته است و بعد از آن به ترتیب اعمال رفتار مصلحت‌گرایانه در دستگاه قضایی (۲۲ درصد)، طولانی بودن فرآیند قضایی (۲۱ درصد)، بازدارنده نبودن مجازات محکومین (۱۲ درصد) و قابلیت تفسیر قوانین (۱۲ درصد) در رده‌های بعدی قرار دارند.

شکل ۴: وزن هر یک از مؤلفه‌های حقوقی - قضایی اثرگذار در شکل‌گیری احتکار

در ذیل عوامل سیاسی که کمترین وزن را بین حوزه‌های مختلف به خود اختصاص داده است، نفوذ عوامل سیاسی در حوزه نظارتی با بیش از ۵۶ درصد در جایگاه اول قرار دارد و بعد از آن به ترتیب رفتار قبیله‌ای در حوزه توزیع و اعمال قدرت در سیاست (۲۶ درصد)، نفوذ تجار و اصناف در فضای سیاسی (۱۷ درصد) با اختلاف زیادی در رده‌های بعدی قرار دارند.

شکل ۵: وزن هر یک از مؤلفه‌های سیاسی اثرگذار در شکل‌گیری احتکار

با توجه به وزن‌های حاصله از هر یک از ماتریس‌های زوجی، می‌توان وزن هر یک از عوامل احصا شده را در شکل‌گیری احتکار سنجید. جدول زیر حاکی از آن است که از دیدگاه متخصصان و صاحب‌نظران در میان عوامل ۱۷ گانه، «رواج فرهنگ بازار محور غربی» (با وزن ۱۵ درصد) بیش از سایر عوامل بر شکل‌گیری رفتار احتکارآمیز اثرگذار بوده است و بعد از آن «عدم مدیریت صحیح شوک‌های اقتصادی» (با وزن ۱۱ درصد) و «از بین رفتن قبح احتکار در جامعه» (با وزن ۱۰ درصد) در شکل‌گیری رفتار محتکرانه اثرگذاری بیشتری داشته است. رتبه و وزن سایر عوامل در جدول شماره (۲) آمده است.

جدول ۲: رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار

رتبه	عنوان اصلی	عنوان فرعی	وزن
۱	فرهنگی	رواج فرهنگ بازار محور غربی	0.156
۲	مدیریتی - اقتصادی	عدم مدیریت صحیح شوک‌های اقتصادی	0.116
۳	فرهنگی	از بین رفتن قبح احتکار در جامعه	0.102
۴	مدیریتی - اقتصادی	نبود برنامه‌ریزی برای مدیریت عرضه	0.092
۵	فرهنگی	عدم آگاهی از مفهوم احتکار	0.068
۶	فرهنگی	عدم توجه به اثرات تصمیمات فردی بر سطح کلان و اجتماعی	0.066
۷	سیاسی	نفوذ عوامل سیاسی در حوزه نظارتی	0.063
۸	حقوقی	عدم موضوع‌شناسی دقیق احتکار در حقوق	0.052
۹	مدیریتی - اقتصادی	ضعف‌های موجود در نظام توزیع	0.044
۱۰	مدیریتی - اقتصادی	وجود انحصار در تولید و واردات	0.041
۱۱	فرهنگی	عدم حساسیت به افزایش قیمت‌ها	0.038
۱۲	حقوقی	اعمال رفتار مصلحت‌آمیز در دستگاه قضایی	0.036
۱۳	حقوقی	طولانی بودن مراحل رسیدگی قضایی	0.034
۱۴	سیاسی	نفوذ تجار و اصناف در فضای سیاسی	0.029
۱۵	سیاسی	رفتار قبیل‌های در حوزه توزیع و اعمال قدرت در سیاست	0.0194
۱۶	حقوقی	بازدارنده نبودن مجازات محتکرین	0.0191
۱۷	حقوقی	قابلیت تفسیر قوانین	0.018

این جدول نشان‌دهنده مؤلفه‌هایی لازم در مسیر سیاست‌گذاری جامعه جهت رفع عوامل شکل‌دهنده احتکار می‌باشد. همان‌طور که مشهود است چاره‌اندیشی برای ۴ عامل اول به‌تنهایی باعث برطرف شدن بیش از ۴۰ درصد عوامل شکل‌دهنده احتکار می‌شود. همان‌گونه که در جدول آمده است بالاترین اولویت انتخاب‌شده توسط صاحب‌نظران، رواج فرهنگ بازار محور غربی قرار دارد. به نظر می‌رسد علت اصلی

قرار گرفتن این عامل در صدر عوامل این باشد که با رواج فرهنگ بازار محور غربی، سود به هدف اصلی افراد تبدیل شده و این امر سبب تشویق افراد به استفاده از هر روشی در جهت کسب سود در جامعه می‌گردد. حضرت علی (علیه السلام) در نامه خود به مالک اشتر فرماندار ایشان در مصر علت احتکار توسط تجار و صاحبان صنعت را کسب سود بیشتر می‌دانند: «(فِيمَا كَتَبَهُ لِلْأَشْتَرِ حِينَ وُلَاةٍ مِصْرَ) وَاَعْلَمَ مَعَ ذَلِكَ أَنَّ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ (التُّجَّارِ وَذَوِي الصَّنَاعَاتِ) ضَيْقًا فَاحِشًا، وَشَحًّا قَبِيحًا، وَاحْتِكَارًا لِلْمَنَافِعِ، وَتَحَكُّمًا فِي الْبِيعَاتِ، وَذَلِكَ بَابُ مَضْرَبَةٍ لِلْعَامَّةِ، وَعَيْبٌ عَلَى الْوَلَاةِ، فَاَمْنَعُ مِنَ الْاِحْتِكَارِ؛ فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) مَنَعَ مِنْهُ. (در فرمان زمامداری مصر به مالک اشتر) با این همه، بدان که بسیاری از آنان - تجار و صاحبان صنعت - در دادوستد بیش از اندازه سختگیرند و بخل ورزی ناپسندی دارند و به‌منظور سود بیشتر کالا را احتکار می‌کنند و به‌دلخواه نرخ گران می‌بندند» (سید رضی، ۱۳۳۴، ص ۴۳۸، نامه ۵۳).

دومین عامل مشخص‌شده از سوی افراد صاحب‌نظر، عدم مدیریت صحیح شوک‌های اقتصادی می‌باشد. در این زمینه می‌توان این توجیه را ارائه کرد که نبود ساختاری مناسب و کارا در نظام اقتصادی و عدم اتخاذ سیاست‌ها و تدابیر مناسب در جهت مقابله با شوک‌های گوناگون در طرف عرضه و تقاضای اقتصادی موجب به هم خوردن تعادل در سطح قیمت‌ها و میزان کالای موجود در جامعه می‌گردد و زمینه احتکار را در جامعه فراهم می‌نماید. حضرت علی (علیه السلام) در ادامه نامه به مالک اشتر به «عیب بودن» این امر برای حاکمان جامعه اشاره دارند که به نوعی می‌توان از آن به‌عنوان ناکارآمدی مدیریتی اقتصادی آنان در سطح جامعه نام برد. «... ذَلِكَ بَابُ مَضْرَبَةٍ لِلْعَامَّةِ، وَ عَيْبٌ عَلَى الْوَلَاةِ وَ اَيْنَ كَارِ بَرَاءِ تَوَدَّ مَرْدَمَ زِيَانِ بَار وَ بَرَاءِ حَكْمَرَانَانَ عَيْبِ وَ نَنگِ اسْت.» سومین عامل از بین رفتن قبح احتکار در جامعه تعبیر کرد؛ با کم‌رنگ شدن قبح و زشتی احتکار در سیستم ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی بخش بزرگی از افراد جامعه، آنان نسبت به این امر حساسیت کمتری نشان خواهند داد و علاوه بر عدم تقبیح افراد محتکر که خود عامل مهمی در شکل‌گیری احتکار به شمار می‌آید، می‌تواند در شرایطی، زمینه‌ساز ترغیب افراد برای استفاده از این روش در کسب سود می‌باشد.

جمع‌بندی و ارائه پیشنهادات

در این مقاله پس از بحث و بررسی در مورد ضرورت شناسایی عوامل مؤثر بر احتکار، با استفاده از نظرات صاحب‌نظران و با به‌کارگیری روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP)، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری احتکار تعیین گردید و «رواج فرهنگ بازار محور غربی»، «عدم مدیریت صحیح شوک‌های اقتصادی» و «از بین رفتن قبح احتکار در جامعه» به‌عنوان مهم‌ترین عوامل شکل‌دهنده احتکار در جامعه شناسایی شدند.

آثار زیان‌بار احتکار در حوزه‌های مختلف اقتصادی و غیراقتصادی در جامعه از یک سو و پیچیده‌تر شدن جوامع از سویی دیگر ما را به این نکته رهنمون می‌شود که راهکارهای تک‌بعدی ناظر به ورود دولت، تعیین نرخ و الزام به ورود کالاهای احتکار شده به بازار صرفاً راهکارهای پسینی بوده و لذا نیاز به سیاست‌های مکملی دارند که عوامل محرک و موجد احتکار را از بین ببرد. تنها در سایه این امر است که می‌توان به حل این مشکل به نحو مطلوب فائق آمد.

با توجه به نتایج این مطالعه ضروری است که با تبلیغ و ترویج آموزه‌های اصیل اسلامی و انسانی مانع یکی از عوامل اصلی شکل‌گیری احتکار شویم. آموزه‌های اسلامی، مانع اشاعه فرهنگ بازار گرا شده و در کنار منافع شخصی کوتاه‌مدت، منافع بلندمدت و نیز منافع سایر افراد را نیز در تصمیمات اقتصادی وارد می‌کند. از سوی دیگر همان‌طور که مشاهده کردیم عدم آشنایی با مفهوم و آثار احتکار یکی از عوامل تحقق آن است و لذا لازم است که با آموزش و تبیین مفهوم احتکار و بیان قبح آن از منظر اسلام، اطلاع‌رسانی لازم نسبت به اثرات تصمیمات فردی بر عرصه کلان اجتماعی صورت پذیرد. پیشنهاد دیگری که در این زمینه می‌بایست مورد تأکید قرار گیرد ضرورت اصلاح ساختاری نظام مدیریت تولید و توزیع اقتصاد است. در این راستا لازم است که کنترل و حذف انحصارها به‌ویژه در حوزه شبکه توزیع کالا (که ممکن است فعالیت آن‌ها در بسیاری از موارد از مصادیق احتکار تلقی شود) و اصلاح نظام توزیع و تبدیل آن به نظامی مشارکت محور و نظارت محور دنبال شود.

یادداشت‌ها

1. stiven
2. Aizenman Joshua
3. Hiro Cheung Ito
4. Yin-Wong
5. Randy O Frost
6. Tamara L. Hartl
7. Randy O Frost
8. John Krebs
9. Multi Attribution Decision Making
10. Thomas L. Saaty
11. Alternatives
12. criteria or Factors
13. Hierarchy
14. Pair- Wise Comparisons
15. Pair- Wise Comparison Matrix
16. Consistency Rate
17. Weighted Sum Vector
18. Consistency Vector
19. Consistency Index
20. Rate Index

کتابنامه

- ابن اثیر، مجدالدین مبارک بن محمد جزری (بی تا)، *النهایه فی غریب الحدیث والانقر*، دارالفکر لالطباعه والنشر، بیروت.
- ابن منظور، جمال‌الدین محمد بن مکرم مصری، (۱۴۰۵هـ)، *لسان العرب*، قم، نشر ادب الخوره اصغری، محمد (۱۳۷۷)، *بررسی فقهی و حقوقی دو مسئله رشوه و احتکار در پرتو دو مقوله (حقوق و اخلاق، فرد و جامعه)*، تهران، انتشارات اطلاعات، چاپ اول
- حرانی، حسن (۱۳۸۲)، *تحف العقول*، آل علی (علیه السلام)، قم.
- پاینده، ابوالقاسم، (۱۳۲۴) *نهج الفصاحه*، تهران، انتشارات جاودان، چاپ اول
- کمپانی، فضل‌الله، (۱۳۶۲) *تصنیف غررالحکم و دررالکلم*، تهران، نشر مفید.
- حلی، جمال‌الدین (۱۴۰۷هـ ق)، *المهذب البارع فی شرح المختصر النافع*، مجتبی عراقی، چاپ سوم.
- جوهری، اسماعیل ابن حماد، (۱۳۹۹هـ ق)، *تاج اللغه و صحاح العربیه*، «معروف به صحاح اللغه»، دارالعلم للملایین، بیروت، چاپ دوم.
- سبحانی، حسن (۱۳۸۰)، «بررسی عناصری از مناهی اقتصادی در احکام اسلامی»، نشریه تحقیقات اقتصادی، شماره ۵۸
- شمس‌الدین، محمد مهدی (۱۳۷۸)، *احتکار در اسلام*، آیت‌الله‌زاده شیرازی، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول

- شهید اول، محمد بن مکی (۱۲۹۶)، *الدروس الشرعیة فی فقه امامیه الصادقی*، تهران، چاپ قدیم صدر، کاظم (۱۳۶۲)، *احتکار از دیدگاه فقه و اقتصاد*، تهران، انتشارات ۲۲ بهمن، چاپ اول
- عبیری، غلامحسین (۱۳۷۶)، «ریشه‌های انحصار»، *نشریه تازه‌های اقتصاد*، شماره ۶۶
- عظیمی گرکانی، هادی (۱۳۸۶)، «بررسی تطبیقی آیات و روایات احتکار در مذاهب اسلامی»، *نشریه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی*، شماره ۷
- فائزی، مجتبی (۱۳۲۳)، «تجارت و احتکار در بازار مسلمین»، *نشر آیین اسلام*، شماره ۲۸
- قلی پور، حسن (۱۳۸۶)، «بررسی فقهی احتکار»، *نشریه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی*، شماره ۹
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۶۲)، *تحلیل و بررسی احتکار از نظرگاه فقه اسلام*، انتشارات اندیشه‌های نو در علوم اسلامی
- محمودی گلپایگانی، محمد (۱۳۸۴)، «بررسی حقوقی احتکار و نرخ‌گذاری»، *نشریه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، شماره ۶۸
- مفید (عبکری بغدادی)، محمد بن نعمان (۱۰۴۱ق)، *المقنعه*، مؤسسه نشر اسلامی، قم.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۳۵)، *تحریر الوسیلة (ترجمه فارسی)*، ج ۱، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (علیه‌السلام)، چاپ دوم
- منتظری، حسینعلی (۱۳۶۷)، *احتکار و قیمت‌گذاری*، محمدی گیلانی، مؤسسه کیهان، چاپ اول
- Adel azar, Memarian, Azizoalah, (1995), "AHP Novel Technique for Group Decision-Making", *Journal of Knowledge Management*, No. 27 and 28. (in Persian)
- Frost, Randy O, "Hoarding", (2010), Published Online, AVAILABE IN: <http://link.springer.com/referenceworkentry>
- Frost, Randy O; Hartl, Tamara L, (1996), "A cognitive-behavioral model of compulsive hoarding", *Animal*, Volume 34, Pages 341-350
- Ghodsipor, Seid Hasan, (2006), "Analytical Hierarchy Process AHP", Publication Center of Amirkabir University (Tehran Polytechnic), Fifth Edition. (in Persian)
- John Krebs, (1978), "On the evolution of hoarding behavior", *Animal Behaviour*, Volume 26, Part 3, Pages 707-711
- Moshiri, Esmail, (2001), "AHP Model Was Adjusted for the Survey and the Group-Making", *Knowledge Management*, Year 4, No. 52, pp. 63-92. (in Persian)
- Saaty, T., (1980), "The analytic hierarchy process" New York, McGraw Hill press.
- Saaty, T.L., (1994), "How to make a decision", *The analytical hierarchy process* Interfaces 24, 19-43.
- Taylor, Steven , (2016) "An armchair analysis of hoarding", *PsycCRITIQUES*, Vol 61(4), pages 127-145
- Aizenman Joshua ,Yin-Wong ,Hiro Cheung Ito,(2015),"International reserves before and after the global crisis: Is there no end to hoarding?", *Journal of International Money and Finance*, Volume 52, Pages 102-126